

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ КОНТЕКСТ ДУАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

L. Melnik,

PhD in Economics, Associate Professor,

Management of Organizations Department Dnipropetrovs'k State Agrarian and Economic University

SOCIAL AND ECONOMIC CONTEXT OF THE DUALIZATION OF NATIONAL AGRICULTURE

Досліджено теоретичні й практичні питання щодо соціально-економічного контексту дуалізації національного сільського господарства, напрями й засоби її подолання.

Theoretical and practical issues of social and economic context of dualization of national agriculture, directions and means of its overcoming were investigated.

Ключові слова: дуалізація, сільське господарство, аграрне виробництво, форми господарювання, економічний і соціальний розвиток, господарства населення, агропромислові формування.

Key words: dualization, agriculture, agricultural production, forms of farming, economic and social development, households, agricultural formation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Одне з найпомітніших місць у процесі ринкової трансформації одержавленого сільського господарства посідало створення ринково-підприємницьких форм господарювання на засадах приватної і приватно-спільної форм власності. На сьогодні розбудована і функціонує ринкова "багатоукладна" модель сільського господарства. Вчені економісти-аграрники ННЦ "Інституту аграрної економіки" на перспективу не передбачають "...великих змін у структурі існуючих форм господарювання — практично всі вони збережуть місце у сільській економіці..." [12, с. 31]. Йдеться передусім про два великих сектора аграрного виробництва — господарства населення і сільськогосподарські підприємства та різні організаційно-правові форми, які вони включають. Відносно інших країн, то вітчизняну модель сільського господарства науковці ототожнюють водночас з американською, західно-європейською, японською і китайською (за розмірами).

Разом з тим на думку деяких науковців, "...є підстави стверджувати, що Україна розвиває не євро-американську і не суто латино-американську модель, а своєрідну власну комбіновану модель розвитку сільського господарства, для якої характерні як окремі риси двох зазначених вище моделей, так і власні істотні особливості" [1, с. 6].

Тобто в Україні сформована досить оригінальна модель аграрного сектору економіки, відмінною ознакою якої є її дуалізація. "Формування дуальної структури сільськогосподарського виробництва, на одному полюсі якої зосереджуються агрохолдинги, а на іншому — споживчі господарства населення" [12, с. 302]. На жаль, оригінальність вітчизняної моделі сільського господарства, передусім негативного плану, що знижує її економічну й особливо соціальну ефективність. Одне із найважливіших завдань аграрної реформи — на засадах приватної власності і ринково-підприємницьких форм господарювання підвищити продуктивність, ефективність і конкурентоспроможність сільського господарства, а зрештою добробут селян і всього населення — обернулось для України протилежними результатами. П.Т. Саблук у цьому зв'язку зазначає: "Допрацювалися до того, що, маючи найкращі у світі чорноземи й відданого землі селянина, живемо з кожним роком дедалі гірше" [9, с. 3].

Науково-практичні питання щодо господарської структури аграрного виробництва втілено у працях провідних вітчизняних дослідників аграрного профілю, зокрема: В.Г. Андрійчука, А.Є. Данкевича, Ю.О. Лупенка, М.Й. Маліка, В.Я. Месель-Веселяка, О.М. Онищенко, І.В. Прокопи, П.Т. Саблука, В.В. Юрчишина та багатьох інших. У їхніх працях досліджуються різні аспекти функціонування, ефективності та розвитку функціонуючих нині агроформувань. Однак вивчення та критичний аналіз опублікованих із даної тематики праць дає підстави стверджувати, що тут залишається ще багато нерозкритих або дискусійних питань, пов'язаних із різномібною, системною оцінкою діючої моделі сільського господарства і головне визначення її деформації, значних "перекосів". Усе це надає актуальності дослідженню теоретичних основ й практики функціонування та розвитку вітчизняної моделі аграрного виробництва.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є поглиблення теоретико-практичних засад щодо соціально-економічної сутності сформованої в Україні організаційно-господарської складової аграрної сфери економіки в контексті її "дуалізму".

РЕЗУЛЬТАТИ

Поняття "дуалізм" (лат. dualis — двоякий, роздвоєний) за великим рахунком вказує не просто на неоднорідність економічних явищ і процесів, що само по собі зрозуміло, а певну уособленість, протилежність і навіть суперечливість крайніх їхніх "полюсів". Відносно організаційно-правової будови сільського господарства у цьому зв'язку науковці виокремлюють два сектори виробників: корпоративний (агрохолдинги як вертикально інтегровані структури) та індивідуальний (фермери та господарства населення), і розглядають таку роздвоєність сільського господарства як його деформованість, антагонізм двох полюсів. При цьому йдеться насамперед про соціоекономічну роль цих секторів та їхні розміри. Останні вимірюються двома групами показників. По-перше, це показники, що характеризують виробничий потенціал господарства (фонди, працівники, площа землекористування). По-друге, показники щодо результатів виробництва — його обсяги (валова, у т.ч. товарна

продукція, прибуток). Обмежена інформація Держкомстату України щодо сектора господарств населення, а корпоративного — її відсутність, не дають можливість повноцінно визначити соціоекономічну роль кожного з них. Але, як відомо, в сільському господарстві головним виробничим ресурсом є земля, то за цим показником можна більш-менш точно визначити "дуалізм" господарської будови сільського господарства. Так, на кінець 2013 р. середній розмір площі землі сільських домогосподарств становив 1,18 га, у т.ч. особистих селянських господарств 1,52 га. За деякими даними, цей показник в розрахунку на один агрохолдинг становив близько 70 тис. га. Коментарів таке співвідношення не потребує.

Відносно змісту, генезису, соціоекономічного потенціалу господарств населення, у т.ч. сільських домогосподарств, то ці питання, на нашу думку, достатньо і науково обґрунтовано висвітлені у економічних літературних джерелах. Повторювати їх немає сенсу. Слід лише сказати, що у 2013 р. частка цього сектора у валовій продукції сільського господарства становила 46,0%, а в площі сільськогосподарських угідь — 43,8% (у 2000 р. відповідно 61,6% і 22,2%) [11, с. 45; 80].

Природно, що коли мова йде про деформованість господарської будови сільського господарства, то логічно зосередити увагу на перспективах обох полюсів. Почнемо із сектора господарств населення. Єдність поглядів науковців на це питання динамічна. Цілком природно, що виходячи із головного напрямку аграрної реформи — перехід на ринково-підприємницькі форми господарювання, підсобні, переважно натуральні аграрні домогосподарства вважалися безперспективними. Тобто стверджувалося, що особисті підсобні господарства по своїй суті не можуть бути для нашої країни стратегічним напрямом вирішення продовольчої проблеми, тому що вони є підсобними, примітивними формами господарювання [13].

Можливості нарощування виробництва в особистих господарствах майже вичерпані. Резерви підвищення продуктивності праці в них також невеликі — можна розраховувати на щорічний приріст у розмірі 1—2%. Дрібні розміри виробництва не дозволяють розраховувати не тільки на освоєння результатів науково-технічного прогресу, а й на масове усунення малопривабливої та немеханізованої праці [3].

Пізніше і нині погляди науковців на перспективи господарств населення, напевне, під впливом збільшення їхніх розмірів, підвищення соціально-економічної ролі (у 2000 р. майже 2/3 виробництва валової продукції галузі) — поступово змінювалися. "Господарства населення (і зокрема — особисті селянські господарства) ще довго відіграватимуть важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки нашої держави" [6, с. 61]. Від розвитку сектору особистих селянських господарств "...дуже великою мірою (якщо не найбільше) залежатиме майбутнє українського села як такого" [14, с. 69].

Особливі надії покладають на особисті селянські господарства як найбільш впливову у сфері аграрного виробництва групу господарств населення. Саме вони продовжують (і надалі будуть) відігравати неабияку соціально-економічну роль як постачальники продукції на внутрішній ринок, сферу зайнятості та джерело доходів сільського населення [4].

Наше власне бачення цього питання в наступному. Сільські домогосподарства — неоднорідні за розмірами, рівнем товарності, а відповідно і соціально-економічним значенням для їхніх власників та країни. З точки зору перспектив найбільш важливо розподілити сільські домогосподарства за показником рівня їхньої товарності.

За деякими опублікованими даними щодо сільських домогосподарств, їхній розподіл за рівнем товарності має такий вигляд: 40% виробляють продукцію лише для власного споживання, 30% — є натурально-товарними і 30% переважно товарними. Кількість сільських домогосподарств становить 5,2 млн од. [7]. Відповідно понад

2 млн сільських домогосподарств є натурально-споживчими. Перспектива цих господарств залежатиме від розвитку підприємницького сектора аграрної сфери. Якщо він забезпечить національний ринок порівнянно дешевою і якісною продукцією, а платоспроможність населення зросте — економічна необхідність у натуральних господарствах відпаде. Зрештою треба зважити на ту обставину, що останні мають споживчий характер, задовольняють потреби у продовольстві тільки членів сім'ї їхніх власників, тобто існують поза межами аграрного ринку, а тому не можуть бути для України стратегічним напрямом вирішення продовольчої проблеми на національному рівні.

Водночас треба врахувати і той факт, що і були, і, напевне, будуть люди, які розглядають працю на присадибних ділянках як сферу корисної для себе зайнятості, раціональної утилізації вільного часу. Усе це сприяє збереженню й у майбутньому групи господарств населення переважно споживчо-натурального типу.

У цілому з макроекономічної точки зору, значні масштаби дрібного переважно натурального господарства характеризують відсталість аграрного сектора. У сучасних умовах натуралізація виробництва у будь-якій галузі — це регресивний процес, повернення до елементарної форми організації економіки. Тут відсутній суспільний поділ праці, переважає універсальна ручна праця. Тому немає можливості використовувати переваги спеціалізації та концентрації виробництва. Крім того, орієнтація натурального виробництва на споживання в своєму господарському осередку не спонукає до максимальної економії живої та уречевленої праці. З економічної теорії відомо, яким могутнім важелем, стимулюючим ефективну працю, є механізм ринку. Працівники натуральних господарств не відчувають його дії, не зважають належним чином на затрати праці, не порівнюють їх із суспільно необхідними витратами. Натуральне господарство поступається ринково-підприємницькому за ефективністю, а тому на зміну натуральному й прийшло товарне виробництво. Це прогресивний процес і збереження натурального господарства в радянські часи та певна натуралізація виробництва в роки реформ — ознака економічного занепаду, а не розвитку ринково-підприємницького середовища, до якого ми прагнемо. В наш час натуральне господарство — анахронізм.

Саме тому сьогодні вирішальне значення і для сектора сільських домогосподарств, і аграрної сфери у цілому має ринкова трансформація тієї їхньої частки, яка вже нині є переважно товарною (близько 1,5 млн од.). На їхній основі сформується малий бізнес. До нього "...можна віднести діяльність майже 900 тис. особистих селянських господарств із товарним спрямуванням виробництва..." [12, с. 743]. Саме вони здатні виступати для їхніх власників основним джерелом доходів, головною, а скоріше єдиною сферою зайнятості, вносити певний вклад у вирішення продовольчої безпеки, зокрема спеціалізуватися на органічному і трудомісткому виробництві.

Дрібний і малий бізнес у сільському господарстві — це прогресивна його ознака, передусім в соціальному аспекті. Йдеться про збереження села, повної зайнятості, виробництво багатьох трудомістких видів продукції. А тому і в оглядовій перспективі доцільно збереження й розвиток сектора малих і навіть дрібних агрогосподарств переважно бізнесового типу. Іншими словами, аграрний сектор має оптимально поєднати великі й середні агроструктури з малими, на засадах вигідного розподілу сфер і видів виробництва.

На ринку сільськогосподарської продукції завжди існує ніша для дрібнотоварного особистого селянського господарства, оскільки воно гнучкіше реагує на кон'юнктуру ринку, не вимагаючи великих інвестицій і кредитних ресурсів для техніко-технологічного оснащення [10]. Йдеться передусім про трудомісткі види ви-

робництва, а також ті, які "обминає" сектор великотоварних агроформувань.

Таким чином, перспективними можна вважати дрібнобізнесові сільські домогосподарства, і в першу чергу особисті селянські господарства. Вони зможуть знайти свою нішу і закріпитися в ній за умов: спеціалізації й високої інтенсивності праці у виробництві насамперед трудомістких видів сільськогосподарської продукції, у яких велике виробництво не має істотних переваг; кооперації між собою й інтеграції з великими агроформуваннями чи підприємствами третьої сфери АПК при належному розвитку аграрного ринку. Такий сектор стане базою формування середнього класу на селі. Певна частка особистих селянських господарств зможе трансформуватися у фермерські.

Протилежний полюс щодо сектора господарств населення — анклав надвеликих агроструктур типу агрохолдингів. Якщо перші сформовані на базі особистих підсобних господарств радянських часів, то другі виникли спонтанно на межі ХХ—ХХІ ст. Офіційних даних щодо їхньої кількості й економічної вагомості в сільському господарстві немає. І не випадково у економічних публікаціях є різні дані — від 60 до 300 одиниць, а середній розмір — 70—80 тис. га, хоча багато з них уже нині обробляють 200 тис. га і більше орендованих земель (станом на 2012 р. таких агропромислових формувань (АПФ) уже було вісім), у тому числі "Укрлендфамінг" обробляв 532 тис. га і є найбільшою агропромисловою компанією в Україні [1, с. 6]. Цілком очевидно, що АПФ істотно перевищують верхню межу оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств.

Оцінка науковцями анклаву надвеликих агроструктур в сільському господарстві України неоднозначна. Деякі з них так пояснюють їх виникнення, розвиток і соціально-економічне значення. Абсолютна більшість КСП на момент реформування були збитковими. Тому створені агропідприємства ринкового типу, як правило, не мали достатніх власних засобів для саморозвитку і водночас не могли скористатися кредитами банків через високі відсоткові ставки й недостатність застави.

У таких умовах, що склалися в сільському господарстві впродовж революційного етапу, коли багато сільськогосподарських товаровиробників крім розваленої фінансової системи мали вкрай зношений основний капітал, великі борги та повну неспроможність самостійно подолати системну кризу за надмірного відсторонення держави від ефективного регулювання доходів аграрного сектора, вливання капіталу в аграрне виробництво з не аграрної сфери і створення вертикально інтегрованих агропромислових формувань стало об'єктивною необхідністю. По суті, вони ставали своєрідними "точками росту" аграрної економіки, бо саме їм нерідко вдається освоїти покинуті землі, до певної міри оздоровити депресивні аграрні території, підвищити технічний рівень аграрного виробництва, запровадити досконаліший менеджмент, частково створити нові робочі місця, відвести загрозу банкрутства, що завжди супроводжується негативними соціальними наслідками. Тому приплив капіталу із зовнішніх джерел відігравав і продовжує відігравати в більшості випадків позитивну роль у розвитку сільського господарства. Інша справа, що таке вливання капіталу в сільське господарство та створення великих агропромислових формувань несе в собі не лише позитивний заряд, а й певні серйозні загрози. Тому цей процес повинен бути економічно врегульованим і відповідним чином контрольованим [1].

Водночас більшість науковців акцентують увагу на позитивна надконцентрації виробництва: "Діяльність агрохолдингів — це крок уперед до розвитку економіки сільського господарства, відновлення соціальної інфраструктури, створення нових робочих місць. Системні дослідження дають змогу констатувати, що принципи, закладені в основу ідеології створення та діяль-

ності агрохолдингів, можуть стати ефективним інструментом у побудові моделі подальшого розвитку агропромислового комплексу України, що уможливить виведення його на якісно нову траєкторію стабільного високоефективного й конкурентоспроможного функціонування" [2, с. 73].

Не підлягає сумніву те, що як і будь-якому іншому економічному явищу чи процесу, агрохолдингам притаманні позитиви і негативи. І тут логічно поставити питання: чого більше? Позитиви — це передусім економічний ефект, більша прибутковість, вигоди приватного капіталу. Негативи — переважно соціальні, екологічні, і, як правило, з проявом їх у подальшому. І, "на жаль, негативів у агрохолдингів, можливо, навіть набагато більше, ніж позитивів" [12, с. 49].

Адже зменшується кількість господарюючих суб'єктів і, в першу чергу, сімейного типу. Зменшується попит на працівників, оскільки ці підприємства надають перевагу інтенсивним, не трудомістким видам виробництва, що істотно зменшує попит на робочу силу. Відповідно зростає безробіття на селі. І взагалі стабілізація села й селянства можливі на засадах сімейних форм агрогосподарств, які є основою, базисом селянства та його соціально-життєвого осередку — сільських поселень. У цьому зв'язку відомий економіст-аграрник В.В. Юрчишин зазначає: "...продовжує хронічно залишатися поза увагою держави, суспільства і певною мірою також аграрної науки, передусім її економічної гілки, найжахливіше за всю історію України: прискорена втрата нею своєї першооснови — селянства та його соціально-виробничо-життєвого осередку — сільських поселень. Це являє собою абсолютно нове, ніколи не бачене не тільки в нас, а й у світі суспільне явище" [15, с. 111].

Різні оцінки науковцями одних і тих економічних явищ та процесів нерідко пояснюються відсутністю належного наукового підходу при їх дослідженні. До речі, останнім часом на це питання вчені аграрного профілю не звертають належної уваги. У нашому випадку йдеться про врахування двох об'єктивних економічних законів — "преваг великих господарств" (у межах оптимальних розмірів) і "концентрації виробництва". Перший зумовлює дію останнього, який проявляється у зменшенні кількості агрогосподарств і водночас збільшенні їхніх розмірів. І головне, у складі господарюючих суб'єктів зростає економічна роль порівняно незначної за кількістю надвеликих агроструктур (суперферм). Це підтверджує досвід економічно високорозвинених країн, і передусім США. Наочне уявлення про це дає таблиця 1, у якій наведена динаміка розвитку анклаву суперферм з використанням показника — обсяги ринкової вартості продаж сільськогосподарської продукції (включаючи долю землевласників і прями продажі).

Як свідчать дані таблиці 1, тільки за період 1997—2012 рр. кількість суперферм збільшилася у 5 разів, відповідно частка у загальній кількості ферм зросла на 3,0, а у загальному обсязі продаж на 33,1 відсоткових пункти. До речі, в США мінімальна кількість ферм, необхідних для виробництва половини всієї товарної сільськогосподарської продукції, у 1900 р. становила 983 тис. од. (17%). В 2012 р. всього 79,2 тис. ферм виробили 2/3 товарної продукції. Водночас понад 2 млн ферм виробили 1/3 товарної продукції.

Отже, починаючи з 2007 р. частка суперферм в США у загальних обсягах продаж перейшла половинний рубіж. Саме це і є одним із вагомих аргументів на користь переваг великих ферм. На даному етапі вони забезпечують основу продовольчої безпеки цієї країни.

Посилена концентрація виробництва в сільському господарстві США характеризується також збільшенням обсягів виробництва товарної продукції з розрахунку на одну ферму. У 2002 році вони становили 97,3 тис. дол., а в 2012 р. — 187,1 тис. дол., тобто зросли за 10 років на 92,3% (майже в 2 рази).

Збільшується і площа землекористування в розрахунку на одну ферму. Так, середня їхня площа в 1950 р. становила 175 акрів, в 2007 р. — 418 акрів, а в 2012 р. — 434 акрів.

Стосовно кількості ферм, то в 1950 р. їх нараховувалося 6,1 млн од., в 2012 р. — 2,1 млн, тобто зменшилася майже в три рази. Так, у США найбільші ферми щорічно збільшують свої угіддя переважно за рахунок оренд.

Проведений аналіз дає підстави зробити наступний висновок. Можна визнати чи заперечувати наявність об'єктивного економічного закону "преваг великих підприємств порівняно з малими". Але, як відомо, практика — критерій істини. А вона свідчить про те, що розвитку світового сільського господарства притаманна концентрація виробництва, яка зумовлена перевагами великих агроструктур.

Концентрація виробництва зумовила той факт, що "У світі утвердилися в основному дві форми господарювання — фермерські господарства та корпорації" [8, с. 8].

У контексті викладеного потребує уточнення теза, згідно з якою "Сільське господарство є однією із сфер ринкової економіки, де малий бізнес є домінуючим і його розвиток розглядається як шлях формування конкурентного середовища" [12, с. 742].

Дійсно, за кількістю господарюючих суб'єктів малий бізнес є домінуючим практично у всіх країнах, в сільському господарстві України зокрема. Але у економічному сенсі посилюється роль великих і навіть надвеликих агроструктур. А в деяких країнах (наприклад в США) останні є домінуючими за часткою в обсягах реалізованої продукції. Так, в США у 2012 р. в анклаві ферм-мільйонників група ферм з обсягами реалізованої продукції 5 млн дол. і більше становила 8499 ферм (0,4% до загальної їхньої кількості). Їхня частка у загальних обсягах товарної продукції становила — 31,7%. З розрахунку на одну таку ферму обсяги реалізації досягли 14,7 млн дол. Разом з тим в країнах Західної Європи провідним є сектор малих і середніх фермерських господарств, "...хоча сучасна й перспективна стратегія розвитку сільського господарства європейських країн будуватиметься на розвитку фермерських господарств сімейного та родинного типу, все ж і в цих країнах стали виникати великомасштабні компанії" [1, с. 6].

Особливості концентрації виробництва в сільському господарстві різних країн зумовлені низкою причин, умов і факторів. Для усіх країн спільним є "природня" обмеженість концентрації. Інакше кажучи, процес надконцентрації в сільському господарстві гальмується тим, що перевага великого виробництва має певну межу, що поряд із законом переваг великого виробництва, діє закон спадної продуктивності й ефективності. Саме він ставить межу "ефекту масштабу виробництва". Інакше кажучи, йдеться про оптимальні (раціональні) розміри для агропідприємств, які не є якоюсь сталою величиною. Вони змінюються з часом і залежать від дії багатьох чинників.

Практично загально визнано, що однією з найактуальніших проблем, притаманних більшості дрібних, малих і середніх ферм, є недостатній (нижче оптимального) рівень концентрації виробництва. Певною мірою вона розв'язується шляхом їх спеціалізації, кооперації та інтеграції. Саме вони дають змогу використовувати основну перевагу сімейних фермерських господарств — високу мотивацію до праці, і якщо не розв'язати, то пом'якшити проблему низького рівня концентрації виробництва (тобто використати певною мірою ефект масштабу виробництва). Що стосується об'єднання фермерських господарств, то воно діє у цьому ж напрямі. Але об'єднання власників має певні недоліки, а саме: певною мірою "розмивається" особиста заінтересованість і відповідальність. При цьому така "розмитість" зростає у міру збільшення кількості членів асоціації.

Таблиця 1. Кількість і частка суперферм у загальній їхній кількості і сумарному обсязі продаж сільськогосподарської продукції в США*

Рік	Кількість надвеликих ферм, тис. од.	Частка у загальній кількості, %	Частка у загальному обсязі продаж, %
1997	15,9	0,8	33,3
2002	29,5	1,4	47,9
2007	55,5	2,5	59,1
2012	79,2	3,8	66,4

* Ферми з обсягами річних продаж сільськогосподарської продукції 1 млн дол. і більше.

Процес надконцентрації виробництва в сільському господарстві в багатьох країнах світу свідомо гальмується державою. Так, американський уряд ще на початку 70-х років формально заборонив несільськогосподарським фірмам, що мають капітал більше 3 млн дол., або контролюючим підприємствам із доходом понад мільйон доларів безпосередню участь у сільськогосподарському виробництві. Вони можуть вкладати засоби в сільськогосподарську діяльність лише на основі партнерства з фермерськими господарствами. Водночас був проголошений курс на стимулювання розвитку сільської кооперації [5].

Крім того, держава не допускає витіснення повністю малих і навіть мікроферм, надає їм допомогу насамперед із метою збереження образу життя аграріїв та водночас гальмуючи депопуляцію. Тобто йдеться про соціальний аспект проблеми. У соціальному плані державі вигідніше їхнє збереження, ніж забезпечення вивільнених власників ферм житлом, роботою, грошовою допомогою тощо.

Виходячи із контексту порушеної проблеми, можна сформулювати такі положення. Сучасній моделі сільського господарства в Україні притаманні окремі ознаки євро-американської і японо-китайської моделей. Особливість вітчизняної господарської будови — її істотна дуалізація, яка гальмує розвиток аграрної сфери у цілому і сільського господарства зокрема. У економічно розвинених країнах вже давно практично відсутні аналоги нашим господарствам населення натурально-споживчого типу. Японська і китайська моделі сільського господарства за розмірами земельних наділів більш-менш відповідають групі сільських домогосподарств, площа землі у яких більше 1 га. Але в цілому у всіх країнах з розвинутою ринковою економікою дрібні й малі фермерські господарства є агробізнесовими з досить високим рівнем спеціалізації і кооперації. Цілком очевидно, що головним напрямом розвитку сільських домогосподарств є їхня трансформація в господарства ринково-підприємницького типу. Образно кажучи, це є водночас подолання деформації господарської структури сільського господарства з боку сектора господарств населення. Розвитку агробізнесових особистих селянських домогосподарств будуть сприяти такі вивірені світовою практикою позитивні процеси, як їхня спеціалізація, кооперація, об'єднання і допомога держави.

Разом з тим не слід перебільшувати соціально-економічне значення агробізнесового сектору сільських домогосподарств.

В епоху НТР економічна ефективність й стабільність агроформувань усе більше визначається рівнем їхньої техніко-технологічної оснащеності, яка потребує відповідних земельних площ і професійних кадрів у цілому і менеджерів зокрема. Незалежно від організаційно-правової форми великотоварні агроструктури мають переваги у використанні новітніх видів техніки, технологій, робочої сили, земельних ресурсів, впровадженні науково обгрунтованих сівозмін. А тому "...в умовах глобалізації і середні за розмірами сільськогосподарські

підприємства здебільшого не витримують конкуренції" [9, с. 5].

Складніше питання щодо анклавів агропромислових формувань, чи є вони ознакою деформованості господарської будови аграрного виробництва, чи, навпаки, позитивною відмінною його ознакою? Узагальнення публікацій різних вчених економістів-аграрників дає підстави погодитися з такими їхніми положеннями.

Особливість вітчизняних АПФ в тому, що "Одне із найважливіших завдань аграрної реформи — залучення реального інвестора — обернулося для української аграрної економіки експансією великого капіталу" [12, с. 430]. Тобто йдеться про вторгнення в сільське господарство фінансово-економічних груп, для яких воно є лише сферою вигідних на даний час інвестицій. У певній мірі це неприродний процес. Фінансовий капітал, образно кажучи, "займає" для сільського господарства, чужеродний елемент, який по-справжньому ніколи не буде турбуватися принаймні про соціальну і екологічну його складову.

Низький рівень соціальної ефективності АПФ — очевидний. А нині стає все очевиднішим, що економічне зростання вже нині стримується, а в оглядовій перспективі відчутно гальмуватиметься ігноруванням соціального чинника. Примітивний підхід отримання короткочасних вигод слід змінити на далекоглядний — довготривалий самопідтримуючий прогрес на засадах сталого розвитку.

Сталий розвиток аграрного сектору означає гармонізоване досягнення інтегрованих стратегічних цілей в різних сферах — економічній (ефективність), соціальній (прогрес і справедливість) та екологічній (безпечність) одночасно. Тобто вже не йдеться про розвиток суто аграрної економіки у чистому вигляді з інтенсифікацією і концентрацією, які спрямовані на забезпечення прибутковості.

"Беручи до уваги соціоекономічні особливості діяльності різних типів виробників, таку деформованість слід вважати негативним чинником аграрного і сільського розвитку. Очевидно, що державна аграрна політика має бути спрямована на її подолання" [7, с. 31].

У цьому зв'язку обгрунтованим є положення, згідно з яким збереження деформованості сільського господарства є згубним чинником як для аграрного, так і для сільського розвитку. Її потрібно долати з урахуванням соціоекономічних характеристик різних типів господарюючих суб'єктів, необхідності визнання сімейного господарювання невід'ємною складовою перспективної моделі вітчизняного аграрного сектору. Це потребує як жорсткішого регулювання діяльності великого аграрного бізнесу у напрямі посилення його спрямованості на відтворення природних і соціальних ресурсів села (загалом на досягнення цілей загальносупільного і сільського розвитку), так і створення сприятливого середовища для функціонування й розвитку сімейного типу господарювання на землі, набуття вітчизняними сімейними господарствами кращих рис і ваги відповідних світових аналогів" [12, с. 306].

До дискусійних питань можна віднести положення про те, що відносини між корпоративним та індивідуальним сектором "...все більше антагонізуються" [12, с. 430]. У певній мірі з цим можна погодитися. Йдеться про те, що індивідуально-сімейний сектор аграрної економіки не отримує належного розвитку та підтримки. Така ситуація потребує переорієнтації державної аграрної політики на соціоекономічний напрям. Водночас потребує уточнення тези, згідно з якою "...існуюча модель аграрного виробництва забезпечує економічну вигоду лише певному колу виробників чи власників — представників потужного агробізнесу" [12, с. 432]. Якщо мається на увазі державна підтримка, то вона не є дієвою щодо усіх аграріїв.

Державна аграрна політика щодо агрохолдингів повинна формуватися у напрямі обмеження надконцен-

трації аграрного виробництва (на сьогодні таких обмежень в Україні практично не існує), а також не допущення "розмивання" останнього в АПК, втрату особливостей його другої сфери.

На наш погляд, у цьому зв'язку можуть бути зроблені й використані як економічні, так і адміністративні важелі.

1. Державі недоцільно надавати економічну підтримку, цінову зокрема, сектору агропромислових підприємств, оскільки він і сьогодні є достатньо прибутковим.

2. Україна напередодні зняття мораторію на купівлю-продаж земельних паїв. При цьому держава має можливість обмежити площу власної землі в розрахунку на одну не тільки фізичну, але й юридичну особу.

3. Державі повинна встановити верхню межу розміру використання орендованих земель. Зрештою розміри власної й орендованої землі для однієї фізичної чи юридичної особи бажано встановити не вище оптимального рівня.

4. Засновники агропромислових підприємств мають бути зареєстровані по місцю його розташування.

5. Державі має зобов'язати і контролювати соціальний аспект агропромислових підприємств, підтримку ними соціально-побутової інфраструктури села, збереження традиційного ландшафту тощо.

6. Верховна Рада України повинна прийняти спеціальний закон про агрохолдинги. Він "...має би визначити місце агрохолдингів, їх диспозицію в економічній системі, вплив на них держави, співвідношення їх з іншими формами господарювання і навколишнім середовищем та з соціальною сферою села" [12, с. 49].

З врахуванням реалій сьогодення, кращий із подальших можливих варіантів розвитку сільського господарства є поєднання малого, середнього й великого агробізнесу з відповідною їхньою спеціалізацією. Саме на це має зважити державна аграрна стратегія. Це означає підтримку державою передусім малого агробізнесу і відповідного збереження сільських територій. "Настав час переглянути організаційно-правові форми господарювання. Не можна перетворювати колишні КСП у князівські латифундії... Від держави залежить оптимізація співвідношення дрібного і великого виробництва..." [8, с. 8].

ВИСНОВКИ

Особливістю аграрного сектору економіки України з точки зору його дуалізації є поєднання її занадто низького рівня в секторі господарств населення і надмірно високого в агропромислових формуваннях. Останнім притаманно чимало соціальних і екологічних проблем. Посилення надконцентрації капіталу та земельних ресурсів призвело до того, що за межею конкурентоспроможності опинилася велика кількість дрібних і середніх виробників. Агрохолдинги вже поглинули понад 3 тис. таких підприємств. Поряд з економічними перевагами масштабності діяльності це породило соціальні ризики [9]. Питання втручання держави у цей процес набуває особливої актуальності, оскільки нині реалізація економічних інтересів сільськогосподарських підприємств (особливо інтегрованих у агрохолдинги) набула гіпертрофованих форм, за яких частину прибутків отримують внаслідок виснажливої експлуатації природного і соціального потенціалу села та нехтування виконанням багатофункціональної місії сільського господарства, що веде до деградації сільського середовища. Натомість сімейні фермерські і особисті селянські господарства, які за своєю соціоекономічною природою налаштовані на продукування суспільних благ і реалізацію цілей сільського розвитку, не мають достатнього впливу на аграрну політику та рівноправного доступу до ринків готової продукції, виробничих ресурсів і засобів державної підтримки аграрного сектору. Посилення соціоекономічною орієнтації вітчизняного аграрно-

го сектору вимагає адекватної оцінки його організаційної структури як сукупності виробників сільськогосподарської продукції [7].

Відносно прогнозів, то існують різні висловлювання щодо подальшого розвитку різних форм господарювання в сільському господарстві. Одні надають переваги розвитку великих підприємств, інші — середнім та невеликим агрогосподарствам [12]. З точки зору бажаного розвитку сільського господарства, то вважаємо науковою тезу, згідно з якою: "Організаційно-правова структура землекористування, в якій переважає дрібнотоварний сектор, ніколи не стане базовою основою для структурно-інноваційної перебудови вітчизняної аграрної економіки" [8, с. 8]. Таким має бути сектор господарств, наближених до оптимальних розмірів. Безперечно, він має доповнюватися сектором малого бізнесу і великого. Відносно надвеликих, то це має бути скоріше виключенням, ніж правилом. При цьому за умови запровадження відповідного режиму регулювання діяльності агрохолдингів, обмеження їхнього економічного й політичного впливу. Подальшому розвитку передусім особистих селянських господарств сприятиме вирішення на державному рівні таких проблем: створення та вдосконалення ветеринарного, агротехнічного та агросервісного обслуговування цих господарств; підвищення рівня селекції та генетичного потенціалу в тваринництві; створення мережі консультаційних служб з агробізнесу, менеджменту, маркетингу продукції.

Лише за державної підтримки в сільському господарстві України сформується життєстійкий сектор агробізнесових господарств сімейного типу. А це є основою формування середнього класу селян, збереження й відтворення сільського життєвого середовища у цілому і сільської місцевості зокрема. Саме тому магістральний шлях розвитку сільських домогосподарств — створення і розвитку бізнесових господарств, частина яких поступово трансформуються у фермерські господарства.

Література:

1. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. — 2013. — № 1. — С. 3—15.
2. Данкевич А.Є. Організаційно-економічні засади розвитку агрохолдингів / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. — 2012. — № 1. — С. 69—73.
3. Дієсперов В. Продуктивність праці в сільському господарстві / В. Дієсперов // Економіка України. — 2003. — № 11. — С. 61—68.
4. Малік М.Й. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств / М.Й. Малік, В.М. Заяць // Економіка АПК. — 2013. — № 5. — С. 87—95.
5. Молдован Л.В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л.В. Молдован // Економіка АПК. — 2010. — № 1. — С. 13—17.
6. Онищенко О. Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектора / О. Онищенко // Економіка України. — 2003. — № 6. — С. 57—69.
7. Прокопа І.В. Структура сучасного аграрного виробництва в Україні: соціо-економічний та організаційний аспекти / І.В. Прокопа // Агроінком. — 2012. — № 7. — С. 24—31.
8. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2004. — № 6. — С. 3—8.
9. Саблук П.Т. Реалізація механізму реформ в аграрній сфері / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2011. — № 10. — С. 3—6.

10. Свиноус І.В. Методологічні аспекти трактування поняття "особисте селянське господарство" / І.В. Свиноус // Агроінком. — 2008. — № 5—6. — С. 53—56.

11. Статистичний збірник "Сільське господарство України" за 2013 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2014. — 386 с.

12. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Збірник матеріалів Чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. Економістів-аграрників, Київ, 16—17 жовтня 2012 р. / Редкол.: Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук та ін. — К.: ННЦ "ІАЕ", 2013. — 762 с.

13. Шпичак О.М. Ціноутворення та інфраструктура формування ринкових відносин в АПК / О.М. Шпичак // Економіка АПК. — 1999. — № 1. — С. 44—47.

14. Юрчишин В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В. Юрчишин // Економіка України. — 2003. — № 9. — С. 67—72.

15. Юрчишин В.В. До проблеми невідповідності суспільної долі сучасного вітчизняного селянства віковичним надбанням історично-селянського роду України / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. — 2010. — № 1. — С. 110—123.

References:

1. Andreychuk, V.G. (2013), "Agribusiness a new type of strategy in the context of domestic agriculture", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 3—15.
2. Dankevich, A.E. (2012), "Organizational and economic principles of holdings", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 69—73.
3. Diyesperov, V. (2003), "Productivity in agriculture", *Economy of Ukraine*, vol. 11, pp. 61—68.
4. Malik, M. J. Zajac, V. M. (2013), "Theoretical principles and directions of transformation of private farms", *Ekonomika APK*, vol. 5, pp. 87—95.
5. Moldovan, L.V. (2010), "Forms of management in the agricultural sector of Ukraine under globalization", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 13—17.
6. Onishchenko, A. (2003), "Private farms in the post-reform of the agricultural sector", *Economy of Ukraine*, vol. 6, pp. 57—69.
7. Prokopa, I.V. (2012), "The structure of modern agricultural production in Ukraine, socioeconomic and institutional aspects", *Ahroinkom*, vol. 7, pp. 24—31.
8. Sabluk, P.T. (2004), "Structural and innovative developments in the agricultural sector of Ukraine as a factor in its socio-economic growth", *Ekonomika APK*, vol. 6, pp. 3—8.
9. Sabluk, P.T. (2011), "The implementation of mechanism of the reforms in the agrarian sphere", *Ekonomika APK*, vol. 10, pp. 3—6.
10. Svinous I.V. (2008), "Methodological aspects of the interpretation of the concept of personal farm", *Ahroinkom*, vol. 5—6, pp. 53—56.
11. State Statistics Service of Ukraine (2014), "Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy 2013. Statystychnyj zbirnyk" [Agriculture of Ukraine in 2013. Statistical yearbook], Derzhkomstat, Kyiv, Ukraine.
12. Lupenko, Yu.O. Sabluk, P.T. and others (2013), "The development strategy of the agricultural sector for the period to 2020", *Zbirnyk materialiv Chotyrynadtsiatykh richnykh zboriv Vseukrains'koho konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarynykiv* [Proceedings of the fourteenth annual meeting of the All-Ukrainian Congress of Scientists agricultural economists], Kyiv, Ukraine, 762 p.
13. Shpichak, A.M. (1999), "Pricing and infrastructure of market relations in agriculture", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 44—47.
14. Yurchishin, V. (2003), "Households: the problems of future", *Economy of Ukraine*, vol. 9, pp. 67—72.
15. Yurchishin, V. V. (2010), "To the problem of non-public share of modern domestic peasantry of old, historical heritage and peasants kind of Ukraine", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 110—123.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2015 р.